

רבי יודיל

במתנה טובה, במתנה אשר ליוצא בה סומן ועדן לא זכינו, במתנה לדורות נזכר הפעם הקורא העברי, בכל ספוריו של שמואל יוסף עגנון. כבר הצירח—שעליה יש לתורות גם לרוח הנדיבה ולטעם הנכון של המו"ל—היא דוגמה לתוכן. כי הרי מציגה היא את המסורת הטובה ביותר של הספר העברי הישן כשהיא מזוככת ע"י החוש האסתטי המודרני. אותיות פכתות, בהירות ורצינות, העדר סימני השאלה וקריאה וכו' הצעקניים, מעט פסקות וסימני הפסק, עמודי קטן להיות מתאים לספר עממי ודי גדול לתקופה דבר של ממש. אָמנם כל ספוריו נזומה היא, מכיון שיש גם מה שלא נכנס עדיין, והכטחה היא ותקוה טובה לכתבים עתידים לבוא, אך מה שיש לפנינו מכנס כל הדברים החשובים שהיו מספורים עד עתה בהוצאות קטנות או בכתבי עת יקרי המציאות או יקרי המחיה ולא זו אף זו. יצירותיו של עגנון אינם, כידוע, באותם ילדי הרוח האומרים לילדם לא ידענך, ברשות עצמנו אָנו עומד דים, אלא נשפּרות הן איברים מן הגוף החי של המחיה שבה הפיוטית היוצרת, חוזרות הן כביכול אל רחמם ושבות משם אחרי לידה שניה ושלישית. דיינו להציג ב"גבעת החול", אותו מדרש תלמידי המסמל היטב כל כך את האוירה של החיים העירוניים בא"י (אם כי אינו מניע אולי לאותה השלימות הנפלאה ש"בדמי ימיה" או "בנעוריו ובזקניו" שמקומם בגליציה), ונבין, שאין לפנינו בלבד כינוס, אלא חידוש גם בשני הכרכים האחרונים, "מאן ומעתה", "ספורי-אהבים", המכילים ספורים ישנים. מחקר או מחקרים סיוחדים דרושים להסביר את החידושים האלה ואין כאן אפשר אפילו לרמוז להם.

גם "הכנסת כלה", הספור החדש הגדול המכיל בשני כרכים יותר מחמש מאות עמוד, יסודו בספור ישן בעל אותו השם (הופיע ב"מסלם" בשנת תר"פ והכיל 44 ע'). כמה יקר היה לי אָו הספור ההוא, מה התלחבתי בו — ובכל זאת, אם אקראהו היום — אחרי קריאת גלגלו החדש — יש שהנפש שומעת בו קול לא שלם או לא לגמרי טהור. כמי שנתפעל יותר כששמע סימפוניא בניצוחו של אָמן גדול, וכיון ששמע אותה על-ידי אָמן גדול ממנו, שוב אינו יכול לתזור אל הראשון. כי גם באותם החלקים שנכנסו אל הספר החדש, שלטה בהם היר של היכולת הבשלה ותיה לא הוסיפה בלבד, אלא אף גרעה, הכל השתתף בגלגול וקבל מתוכנה החדשה. וכאן נשאלת השאלה: למה בחר עגנון דוקא ב"הכנסת כלה" כדי להפכה לאותו התבדר הגדול שכבר מפאת היספו יהיה דוגמתי לכל יצירתו? למה למשל לא ב"והיה העקוב למישור", שהלא גם הוא היה מכמה בחינות מתאים לכך? אינני יודע, אם המשורר בעצמו יוכל לתת תשובה לשאלה זו. וזכוראי פעל כאן המניד מישרים הנעלם הקורא את הגניוס אל ססילתו הנכונה. אף על פי כן הוצה אני לנסות תשובה. נראה לי, שברבי יודיל, גבור הספור, היו כבר ביסודות שנמצאו בספור הישן הסגור לנת שאפשר היה לפתחן לטיפוס נעלה נצחי. ויחיד במינו שיש בכוחו לשאת יצירה דוגמתית. כל ספור חי מחיות האישים הפועלים בו, ספור גדול זקוק לכתף חזקה. תכטלן הנפלא שלנו הוא אחד מן הסבלים הנדרים ליום האלה, ועל פן חזמין את המשורר לאמור: מעון עליו!

אם אני אומר יודיל בטון שמי מיד יודעים מי אני וקוראים לי חסיד אבל אם אני קורא עצמי על שם חשפחתי - מי חכיר אותי?

המעשה של רבי יודיל הוא פשוט ביותר. הוא מיוסד על אנדה על הכוח הפלאי של "הצדיק". מעשה בהסיד אתו שהיה עני גדול ומרוכז בעניות

רחמנא ליצלן והיה יושב על התורה ועל העבודה והיה רחוק מהויות העולם ולא היה לו שום מסחר ומשא ומתן בשאָר כל אדם רק בתורה ה' הפצו בנגלה וכו' נסתר". ולאיש נ' בנות בוגרות, ואשתו פרזמיט נותנת עליו קול מפני שהוא יושב בגולם ואינו נוקף אצבע להשיאן. "נכנסו הדברים בלבו של אותו חסיד ונתר עוררו בו רחמי אב. נאנה אנה מרה, וחזר על הנב מרא, ובה' שם בטחוננו, שהכל נהיה ברצונו". פרזמיט הולכת לצעוק לפני הרב הקדוש מאפמא והלה מצוה לבעלה לחזר בעיירות ולאסוף נדבות לשם הכנסת כלה. הוא כותב לו כתב המלצה ושוכר לו עגלה עם שני סוסיים, ובמצותו שואלת פרזמיט בגדי כבוד לבעלה כדי שיתנו בו רואיו עיניהם לטובה. ספור מסעיו, פגישותיו, פגעיו ונסיונותיו, השיחות ספורי המעשיות ודברי התורה ששמע רבי יודיל מלא את הכרך הראשון. פעמים הרבה נתמאסו עליו נסיעותיו, לא כ"כ משום ההרפתקאות הקשורות בהן, אלא מפני שהן גוררות בטול תורה ותפלה בצבא ומצד אחר תפנוקי אכילה, שתיה ולינה — הלא הוא משום בגדיו ותורתו אורח נכבד ככל מקום. פעם אחת הוא מממש במקרה בכיסו ומוצא שיש לו מאתיים זהובים, ומכיון שמי שיש לו מאתיים וזו אסור ליהנות מן הצדקה, הוא מתיי לית פתאום להפסיק את נסיעתו, הוא שוכח לגמרי את מטרתו, ומפטר את נטע בעל העגלה שלו אף על-פי שזה מזכירו ומזהירו במה שיש עליו לעשות, ויושב במלון בעיר שהגיע לשם ולומד תורה כיום ובחלק גדול של הלילה. ואולם דוקא בשעה שהוא יושב ומסית מלבו את כל ענין שדוך בנותיו, נזרמן לו. רבי יודיל שיושב במלון בגדלים יפים ומשלם ביד רחבה, עושה רושם של גביר. "השרכן צץ ופרח", ומכיון שיש בבראד, עירו של רבי יודיל רבי יודיל נתן וזן אחר שהוא עשיר מופלג, חושב השרכן ואה"כ גם המחזותן שהבטלן הוא העשיר הנ"ל. וגם רבי יודיל אינו צריך לשקר. כי הרב הקדוש מאפמא צוה עליו שהוא יפסק לבתו כמה שיפסק אבי החתן. ועל כן כשהוא פוסק שנים עשר אלה זהובים כמו מחזותנו, אינו אלא מקיים את מצות הרבי. בינתיים כלו מעותיו והוא צריך לשוב לבראד — הפעם בלי עגלה וגם בבגדים שלם, כי אינו חושב את עצמו למותר בבגדים שאולים אחרי שצא את שליחותו וכתב התנאים בכיסו. רבי יודיל אינו מדקדק ואינו מבין לשוב הביתה בדרך ישרה, אם מוצא עגלה עולה עליו. "רבי יודיל לא שאף את הסוד חר להיכן הוא נוסע והסוד לא שאף את רבי יודיל להיכן מבקש", ואם אינו מוצא, הולך ברגל. באופן זה הוא מגיע באופנים שונים כמעט לכל אותם המקרים שות שהיה בהם במסעו הראשון ופונש לפי הרוב שוב באותם האנשים. לבסוף מגיע לביתו ואין בידו כלום — חוץ מכתב התנאים. מסמכות שונות, ביחוד מפני שרבי יודיל נתן וזן העשיר שמביאים לו את מתנות הפורים ואת התזמנה לחיפה — הלא אין יודיל נתן וזן עשיר בבראד וזלתו — משחק את תפקידו כאבי הכלה אע"פ שהוא חשוד כנים, לא מתגלה שכל המסח טעות הוא, עד שבא המחזות לעיר ומוצא אחרי הפגשים רבים את רבי יודיל מתחתו האמיתי בבית הכנסת אחורי התנור, "בגדיו קרועים וכובעו קרוע וכרכו נופלת ופניו כפני עשרה מתענים". על המוהים של המחזות המרדמה עונה רבי יודיל במנוחת נפשו הרגילה: נאמן עלי הקדוש ברוך הוא לקיים את הבטחתי (כיוד בסוף!), ומזמין את מחזותו לסעודה — אל דירתו שהיתה, במיתר אָפס צר ולא ולא היו לו שם לא ספסל לישב עליו ולא שאלחן לוסב לפניו ולא מטה לישב עליה ולא שאר כלים להשתמש בהם, אלא מהצלת של סנים שטוחה על הקרע" וכו', כמו שמי תואר בתחילת הספור. עד כאן היה הכל בדרך הטבע, ועכשיו בא חנס. יפה מעיר ד"ר מ. מאיר, שקל היה למחבר למצוא כאן פתרון שיהיה יותר לפי טעמו, למשל, שהמחזות יוכנע בפני גורל בטחוננו המופלג של החסיד ויוותר על הגורמיא וכיוצא באלה. אלא שעגנון נאמן לאופי הפנימי של ספור המעשה העממי — ואין הפרש אם המציא הוא את כל המעשה הזה בעצמו או לקחה מאיזה ספר. הקיצור, חנס שאלו רומזים, דרך אנכ, כבר כמה רמזים מקודם היה כך, מכיון שלא היה בבית רבי יודיל שום דבר ראוי לסעודה וזלתו רבי זלח התרנגול שהיה מעיר מדי יום ביומו את בעליו לעבודת הבורא, נשלחת הכלה עם התרנגול

לשהטו למען יהיה כרה למחזותו. אלא שתתרגול בה, האם ושלש בנותיה המיואשות רצות אחרי, חגבר אשר דרכו נסתרה", ובתוך ריצתן נכנסות תן אחריו אל תוך מערה ובה נוצצת אש — שאינה אלא זוהר-הדינרין והאבנים הטובות של אוצר קדום סמון כאן. בזה נגמר הספור, אך לא הספר, כי אל תוך תיאורי החופה משולב המשחק השוכב של "שיר האותיות", איו לו חביב על רבי יודיל כשהיה הוגו בחסותו כסוד השתלשלותו שסתו השתלשלות הדברים היה חכיר שלא בא דבר לבטלה!

לכאורה אין מעשה רבי יודיל אלא מסגרת לכל הספורים, הפגישות והדרושים הנקבעים בו. "ספורי מסגרת" נמצאים בכל הספריות, חביבות ביותר הן במורה, דוגמה מפורסמת ובמובן אחר קרוב לענינו הם אלה לילה ולילה ומסעות סינדבאד הכלולים בהם, אך אין בין אלה והכנסת כלה" ולא כלום. סינדבאד ניצל מכל אבנטורה רק — כדי שיוכל להיות עד לאבני טורה הבאה. ובאלף לילה ולילה היא המסגרת הרפה טפלה לגמרי. אך "הכנסת כלה" אינה באמת ספור מסגרת כלל, כי יש כאן אדם שאין אָנו שוכחים אה מציאותו אף רגע אחד, גם אם שמו לא נזכר על כמה עמודים, אדם שכל מה שהוא רואה ושומע ומנסה בגופו אין לו אלא תורה אחת, אָמנם לא תורה חדש שהיא בא לגלותה, אלא תורה ישנה ותקועה בלבו שהולכת ומתגשמת לפניו בהדרגה נפלאה. ואין רבי יודיל לבדו. על ידו עוזר נטע בעל העגלה, הפוכו בכמה דברים—כאיוז אמנות נהדרה מתוארת הנכתם השונה לעומת הפגעים המשותפים הכאים עליהם! (ע' למשל א, סא). את תפקידו בני הסוג אפשר לציין כך: רבי יודיל נוסע למטרה קבועה, אך כמעט תמיד דעתו מוסחת ממנה ונפנית לעצם הנסיעה, לפנישות הנפלאות שהוא פוגש בהן; נטע כבעל עגלה, אין ענינו אלא לנסוע, אך הוא ש"נוטל את סבלו של רבי יודיל ונתנו לידו של רבי יודיל ואומר לו רבי יודיל בוא ונתעסק במצות הכנסת כלה". קופץ הזכרון ומגשר גשרים בין הזוג הזה ובין זוגות אחרים כאלה, דון קישוט וכו' דרכו סנשו אצל סרואנטס, ואחריהם בנימין הש"י ו"סנדל" — האשה" בעל העגלה אצל מנדלי מוכר ספרים, וכבר נאמרו דברים חשובים של השוּאָה ע"י אברהם יערי (במאזנים ש. ז. כ"ב—כ"א) וד"ר מ. מאיר. ואולם נראה לי, שאין מקומו של נטע לגבי רבי יודיל במקומם של סנשו או סנדל" לגבי אדוניהם. לא לחנם משלח המשורר את נטע עוד לפני גמר הכרך הראשון. לאמור כך: יכול רבי יודיל לחתי קיים בעצמו, בולטת דמותו גם בלי צלו של בן לויתו (ישים לב גם לעובדה, שבנוסח הראשון של הספור אין עדיין לבעל העגלה שם!). אין נטע אלא אחד — אם כי החשוב ביותר — מנסיונותיו של רבי יודיל. אדם מנושם זה שאוכל כנגד מנין של יהודים, שאָמנם אינו ריק מתורה — הלא הוא בן גליציה הקדומה לתורה ולתעודה — אך דוכס אותה לפי רוחו הנסה (אשרי יושבי ביתך — הלואי שהייתי בבית), שאינו נהזר תמיד ברכושם של אחרים, קרוב לנו ביותר מחמת עמיותו העסיסית, שיהותיו ומשליו החולמיים וגם אהבתו אל סוסיו (לא כבעל עגלה שמקיש על סוסיו כדי לזרום על הנסיעה אלא כאדם שמטפח על כתפיו של חברו ושואל בעצתו וכו' וכו'). רבי יודיל שם לב לנטע בראשונה. רק מתוך מצות אהבת חבריות (והתי חיל מתקרב לבעל העגלה והוריד עצמו ללשון פשוטה ודבר כמו מעניני העולם הזה כדי להכניס בו חיות ושמחה ושאלו על עסקי פרנסתו ושאר הענינים הפ"דומים בדרך גומלי חסדים כשעה שאינם יכולים לגמול חסד בממונם, גומלים חסד בדבריהם. אך מהר מאד מרגיש הוא. כשסיפר לו נטע את קורות שדוכו ב"מעשה קדחה" (ע' מוסף, "דבר", תרצ"א) במה חביבים עליו דברי העגלון, מה רב הלמח הצפון בהם. ואף נטע אינו נשאר בלתי מושפע ממסע זה במחיצת החסיד. כשמגיעים, כמעט בסוף נסיעתם, אל זמן אחר מ"שותי מים", מן הל"ו, ונטע מתעטף בטליתו של זה פורחים פתאום כל בגדיו — שלא היו נקיים מאבק גזל — מעל גופו. והנה כששב נטע הביתה, הוא מניח את אומנותו ועושה תשובה גמלה, ואפילו ממנים אותו משנית על המשקלות והמדות, והוא ממלא את תפקידו. החדש כ"כ באמונה עד שאפילו הנזכריות היו טומנות את המדות עד שעבר, נטע הוא הסמל של יסוד החומר והבדיחה שהוא כ"כ בולט ב"הכנסת"

כלת", ושגם הוא אינו אלא חלק מעולמו של רבי יודיל, בחינת אותו האמורא שהסדירים לדרשתו דברי בריהות כדי שיפתח לב השומעים לתורה מחמת השמחה. ועל כן מצינו שבכרך השני כשנטע איננו עוד מתבקש אותו יסוד של צחוק עליו בקורות רבי יודיל בעצמו, כגון מעשה המוכס שהוריד ביארצייט שלו את קורת המכס כדי שיתאסף מנין יתודים ויובל לאמור קדיש, או מעשה העגלה שהיתה תקועה בכוז ורבי יודיל רואה וזא לעור להוציאה, ומיד קאפי עליו בעל העגלה ודורש ממנו שכר נסיעת, ורבות כאלה. גם בשיחות רעים יש מקום רב ליסוד ההוא כמו באר-תה הבריחה המצוינה של שני סוחרים בראד (א, סנד) שתיאור שיחת המפגש, בה הוא מעשה אומנות שאין למעלה ממנה.

הלא זה הוא שרמונו לעיני העולם המלא ועשירי הנוגים הפרוש לפנינו ב"הכנסת כלת" אינו אלא מצע לאישיותו הזכה השמחה של רבי יודיל, בבני-האדם המדוכים שהוא פושט קהם התלבושו באופן חזיר בי או שלישי (לפי הרוב באופן חיובי) מדותיו הוא או סדות הרצינות לו, חרושי התורה ומעשי הישרים שנשמעים לפנינו אינם נגלים לו אלא מה שהיה בלבו. באמנות גדולה יודע כאן המחבר לכנות את בנינו. אך יצא מבראד והוא מתאכסן בבית המוזנ שמספר לו "תולדות אדם" תולדותיו שאכזו ואכי אשתו נהרגו שניהם במסכות שונות, היתומים הדחוקים גם בצרות פרנסה נפשים, מזדונים ובונים ביחד חיים חדשים—

הישועה באה בהרה עין, אחרי ימים נתגלגל רבי יודיל לבית הולב, ריבה מטורפת לו לאכסנאי. הלז ורבי יודיל מרפאה שלא ככוונתו ע"י נגונו, נגון הדבקות לשכינה שפלתה. הזמן עובר, שדות ואילנות עמדו חשופים ורוחות היו מנשבות בלא הפסק. כבר יצא רוב כסלו ועדיין לא ירד שלג" (מה נפלאים הם פרקי הטבע הקצרים האלה, גם הטבע כאילו הוא מקופל רבי יודיל, ע' למשל א, סט). קרונות קרונות של רבי נים ודרשנים נוסעים מן הכפרים ורבי יודיל לומד את המעשה של הדרשן בעל עין אחת — רע הלב הזה שאינו רואה אלא את עצמו דיו בעין אחת. כבר אנו סבורים, שסוף נסיעתו הגיעו, כי רבי יודיל כזרמן אל קרובים עשירים, אך הם דוחים אותו שוב אל השבת הנדרים, נטע בעט, אך רבי יודיל נוהג כבוד בקרוביו ואינו מתרעם. חיות רעות מפתירות — אך רבי יודיל מצטער באותה שעה רק שלבו פנוי מיראת שמים ויש בו מקום להתירא מחיות רעות. צרה קוראת לחברתה, אך מימיו לא היה רבי יודיל סתם מקשו, אותו האים אפילו דברים שהם בגדר קושיא היה מקבל באהבה. פרק ששי הוא נקודת מרגוע ומרכו ראשון. חזן משני היסודות של היהדות הגליציאית — התורה והחסידות — מופיע כאן אלמנט שלישי: העשיל המשכילי. היר כוח התמים של החסיד עם המשכיל הוא לעד דק אך טוב לב לגם שניהם, והספור, "תורה וגדולה" שנבחרו הוא אותו העשיל, אינו חסר לגלג על "התורה", הפלי פול הפולני המפואר (גם שמעון פנחס ועדיין לא היה יודע על מי יחלוק וכו'). רוח הוא באנוש, אך לפי טעמי לא היה צריך להכניס כאן את הפנינה היקרה "מטתו של שלמה יעקב". כשהיא לברה היתה מאירה יותר, וכאילו להוכיח שגדולת החסידות היא במדות ולא בעיני הויכח מוזמן כאן רבי יודיל אל אדם עני ומיוסר ולומר ממנו את הסוד של סעודה שאינה מספקת לבעליה שלפי דברי החכמים אסור לאכול טמנה. מהו? אותם בני אדם שאינם מסתפקים במה שיש להם בודאי שאסור ליהנות מסעודתם, אך מי שמכיר טובה על כל פרוסה ופרוסה, אין אצלו לעולם סעודה שאינה מספקת. אף פעם לא כך רבי יודיל בשמחה כזאת בעל תפוחי האדמה חילים הללו (דרוש תפוחי האדמה ע"ע ב, פז). ושוב אנו סבורים שרבי יודיל כבר הגיע לחפצו. כזאלוויץ הוא מתאכסן בבית רע נערייו יואל, שבאותו הזמן מתה אשתו ושמציע את עצמו חתן לבתו הבכורה בלי נדוניא. מה קל הפתרון—ומה קשה הנסיון. הכיר רבי יודיל שהשדוך אינו מן השמים, כי אינו לפי מצות הרבי מאפטא, הלא הרני צוח לפסוק כלכה כמו שיפסוק אבי חתן, זכאן לא היה אב לחתן ולא היתה נדוניא נדרשת — במחון הצורה החסידית של הסבלנות המרחיקה ראות וחמסד ליבה הצלחה קרובה למטרה רחוקה ודאית. אחרי אינטרמצו של אבנטורות אחדות תורת בפרס העשירי נקודת מרגוע ומרכו שנית: "השולחן העגול" של רבי אפרים הנביר. כאן פרושה השמחה הגבוהה של החברה

היהודית. רבי אפרים ממשפחת בני חכם צבי הקפדנים הוא טפוס מציין של נביר רגון זורק מרה — ורחבי לב וטוב נפש. כמה ימים סמוך רבי יודיל על שאלתו, כמה שיחות וספורים נשמעים שם. יפה נקבע כאן "מחמת המצויק", הלא מצל גם על הספור המציין הזה אישיות של פרנס וגביר (ישראל שלמה), ועצם חכנו ישועת הבחור הגולה הדל הולם יפה את כל האווירה— שלא להוכיח את התבלין של אומנות שבתם יודע המחבר לצרף את הספור הגדול אל תוך הספר כלי להכביר עליו. דוקא החיים הטובים בבית הנביר מעוררים ברבי יודיל מיד אחרי צאתו מהשבות מרות על בטול תורה, והרהורי החלטה להפסיק ולשוב מבצ' בצים ועולים ביתר שאת. עוד פנישה אחת טמונה לו: עם אותו הזקן מן הל"ו שאת פעולת טליתו כבר חכרו אצל רבי נטע, דמותו הוא אי אפשר לצמצם יותר לתארו משעשה המחבר בעצמו. בנוסח הראשון של הספור היתה הפנישה העילאית הזאה בתחנה אחרת של המסע (ע' מקלט ב', ע' 264). מה יפה עשה המ' שורר שהעתיקה לכאן. אין למעלה הימנו. אנו מתקר-בים עכשיו באמת לסוף המסע. רבי יודיל משלח את נטע, יושב לו לעבודת הבורא, וזכה בחתן לבתו כמ' בואר בתיאור "מסגרת" הספר. גרולה היא האמנות במלאכת הספור של חזירת החסיד לא פחות מביציר אתו. אנשים שכבר שמענו עליהם ויודעים את תולדו-תיהם כמו יעקוב שמשון, אחיו של נטע מופיעים עתה בגופם, והפנישות עם אותם האנשים שכבר הכיר רבי יודיל במסעו הראשון, מעמיקות או מבארות באופן מפתיע את הרושם שעשו און. בניגון נאה פדה רבי יודיל את המטורפת מכבלי טיראפה, אך נגון נאה יכול להכשיל רבים כשהוא איננו לשם שמים כמו שמראה ספורו של שמשון יעקוב. חלומות מקדימים ומביאים את רבי יודיל אל ביתו, אך נעלה ביותר הוא התיאור שבו יעשה חשבון נפש בשיחת הלום עם אמו כשהוא לומד משניות לעלית נשמתה. כספר זה שהוא אינו אלא שיר השירים של מדת הכנסת אורחים, גולת הכור-תרת היא מעשה הוטב כעצים (ב', סט), ואחריו כמ' קום מעשה הרב זאורחו שנודעים לחסיד סמוך לנמד נסיעתו. וכך אינו פוסק מללמד עד שהוא יושב שוב בבית מדרשו והונה על מסעותיו והתועלויות המרובות שנמשכו לו ממנו.

"וזה לו לאדם שיהא חלא קושיית ואל יחשד באחרים". "פעמים הרבה היה פושט שתי ידיו ואומר אילו מצאתי יהודי הייתי מניח ידו על ראשו לברכו". אם ברור שכל סיכום אינו יכול לתת איוו מושג שהוא מן השפע של אותה "השתלשלת הדברים" שבמסעותיו שהיתה כ"כ חיובת על רבי יודיל, הרי נפשו הפשוטה, אך רבת האספקלריות ורואי שנסגרת בפני ניתוח. אם תרצו, אפשר לצמצם אותה על מדה אחת: אהבה, אהבה מתוך שמחה. אהבת התורה שהוא מקיימה מתוך עוני ודחק נורא, היא עיסר מהותו. ממנה נמשכת אהבת בריותיו של הבורא שאיננה פוסד תת גם על בלתי נימולים — גם כי הוא דוקק בעלינו עד כדי להטביע את נטע. אין בו שמיץ נאות של תלמיד חכם. הוא עניו ותלמיד לגבי כל אדם. עניו אך לא משפיל את כבודו. אין אחרים יכולים לבנות אותו, מפני שדברי הביון אינם נכנסים באוניו. תמיד הוא נוטה לדון לפר זכות, לא מפני שמצוה היא כך, אלא מפני שלא יעלה על דעתו אחרת. את חסריו הוא תולה בעצמו ולא באחרים. הוא מצטער עם אותו אורי לא שהוא איננו באכרעה, יצחק ויעקב או כאחד משאר הצדיקים, אלא שאיננו כמו שיודיל יכול להיות. אך ליאוש איננו נותן את עצמו, ו"אבד סבדי בטל סכוי". אינו עולה על שפתיו, הוא מתנבר מכוח השמחה התקועה בלבו. מתפלאים אנו קצת שח' אוש הזה שהוא כ"כ מלא אהבה, אין לבו נתון לכאורה למשפחהו ביותר, ומה תמהים אנו על אותה השעה הגדולה שבה מתישב רבי יודיל במלון במדור יפה ובמאכלים טובים ולומר תורה — אך שוכח את אשתו וכנותיו המתמקקות ברעב. אכן, זה הוא הרגע שהאיר פול נהפך לרמיה והשקט האירילי נעבר בחריפות מראנית: אנו תמהים, אך פרומיט אשתו מה היא אומרת? אחרי ששמעה מנטע את מצב הדברים, התי-חילה מתאנחת — לא מן הטעם שנטע וים אנו סבו-רים, אלא "מכירה פרגמיט בכעלה שקשה לו לשנות ממנהגו. ואפילו להחליף חלוקו גורם לו צער, כל שכן לדור באכסניה גדולה, וכל זה עשה בשביל בנותיו!"

ישבתי במסיבת רעים, משכילים רוסיים והשיחה נסבה על עגנון. "מה אתה רוצה מעגנון. כיוצא במע" שיותיו קראנו כשהיינו צעירים על ניר צבוע באותיות מחוקות". — אלא, אמתני אני, שעכשיו חמעשיות על ניר משובח ובאותיות בהירות, כלומר, גם כשנוקט עגנון את צורת הספור החסידי, הרי הוא יוצר ממנו כרואה חדשה לגמרי. לא שהוא מסלף במה שהוא את העולם שהוא מתאר אותו, אלא שהוא מעלו לחשיבות סמלית. רק אדם שהוא לגמרי מעבר לעולם החזא (ואולם גם מעבר לתקופת ההשכלה שלא היתה אלא חביבה עליו) יכול היה לתארו באותה הבהירות המנופח שתהיה פניו לדורות. אין איש יודע את נתיב-הרוח ומי יבין להנבא, אך אינו מאמין שימצא (כלומר, ימצא באופן אידיאלי ברמיון איות משורר) בעולמנו המבלבל של עכשיו טיפוס שלם ונותן חיים כמו רבי יודיל של "הכנסת כלת". בודאי יש בינינו סוג של משכילים שקשה להם לקבל טיפוס כזה, ועדיין חסוג ההוא ידו רמה בספרותנו. אך הנער הגדל עכשיו כבר הוא מעבר לרסנטימנטים הללו (אם כי הוא ספגם במקצת בבית הספר). אין כי דעת כל כך שלילית בנוי-גע לצעירינו. בודאי הם מאד מאד חסרי ידיעות, חס טעונים הדרכה, הדרכה מאהבה ולא מתוך מרה שחור-רה מיואשת (כמות שהיא נוטפת שבווע שבווע מעל דפי עתון הסופרים) — ודוקא כאן אני רואה תפקיד גדול בשביל רבי יודיל. יודע אני ברכים מצעירינו שמבקשים דרך אל ירושת רוחנו הגדולה ומתקשים למצאה, מה ניתן בידם? ספר האנה? בודאי אוצר נפלא, אך הוא קטעים קטעים ומי שאין בידו למרע האגר המקשר קשה עליו שישפרנו הוא. או ספר מעין חובות חלככות, מסיילת ישרים וכיו"ב? מפחד אני שהלשון של הטפה שבהם החסרה כל הומור וספקנות שבלי קורטוב משניהם אין האדם המודרני יכול לחד יות, לרחיק את הקורא הצעיר. "הכנסת כלת" הוא ספר אנדה, אוצר מלא ירושת אבות, לא של קטעים ניתקים ולעתים קרובות סותרים זה את זה, אלא של עולם שלם שהתנשם בקורותיו של אדם אחד. "הכנסת כלת" הוא מכלול של "חובות חלככות מוחשות ספני שהן מסוננות בלבו של בשר ודם, מעומרות עליוות ומזוככות בגלגול דם. אינו מתכוון, חליקה, לאמור, שאתם צריכים לשבת וללמוד את "הכנסת כלת" כדרך שהיו לומדים את הספרים הנ"ל. לא ולא, אף-על פי שתורה היא אינה צריכה למוד. תשכבו על הספה ותקראו בה' השפת סלה, כי כבר הניע בעל המלאכה לאותה תכלית השלימות, שאין מרגישים עוד בכלי אופנותו. זאל נא תטעו כמה שבהרבה דפים תמצאו מראי מקומות למסכת שבתלמוד או לספר מוסר או לחכור חסידי, מראי מקומות אלה אינם בשביל הקור-אים, הם בשביל בן השיחה. הם סימן לכך שכאן מנענע בן השיחה למדבר בראשו לאמור: הוסף, כבר תבנתי למה שאתה רומז. בני שיחה הם גם אנחנו הקוראים לבני המחבר. אף פעם אין צורך שנפתח ספר כשנמצא מכאה מקום. הכל מובן מתוכו. יש צורך רק שנפתח לבנו ונתן לעצמנו ליחנות מחבר גדול זה שאמנם אינו מן הסתורה הרגילת היוסיומית, אך שלעמסו של דבר יש לו אחיזה בחיינו ובימים.